

VILÁG- TÖRTÉNET

5. (37.) évfolyam 2015. 3.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN**
AZ I. VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK OKAI ÉS A SZERB HISTORIOGRÁFIA
- **DEMETER GÁBOR**
EXPANZIÓ VAGY ÖNVÉDELEM
- **TAMARA SCHEER**
KITŰNŐ LEHETŐSÉG NEMZETI JELKÉPEK KIALAKÍTÁSÁRA?
- **KRÁNITZ PÉTER PÁL**
OROSZ ÉS ÖRMÉNY MENEKÜLTEK ÉS A MENEKÜLTÜGY
AZ I. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN KELET-EURÓPÁBAN
- **SZEMLE**
GYARMATI ENIKŐ, BÍRÓ LÁSZLÓ,
SZ. BÍRÓ ZOLTÁN, FRITZ JÁNOS ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcseztudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők

Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Skorka Renáta (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság

Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

5. (37.) évfolyam 2015. 3.

TARTALOM

A Nagy Háború és a Balkán (Bíró László)	345
<i>Tanulmányok</i>	
Csaplár-Degovics Krisztián: Az I. világháború kitörésének okai és a szerb historiográfia	349
Demeter Gábor: Expanzió vagy önvédelem? Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai köreinek tervei Szerbiával kapcsolatban (1913–1915)	391
Igor Grebenkin–Pjotr Akulsin: Az I. világháború és Oroszország nemzeti érdekei. A pánszlávizmustól a proletár internacionalizmusig	409
Tamara Scheer: Kitűnő lehetőség nemzeti jelképek kialakítására? Az osztrák–magyar megszálló rendszer a Balkánon és az Adriai-tenger mentén az I. világháború idején	419
Balaton Balázs: Bajkeverők. A Balkan Committee és a macedóniai reformok (1903–1908)	437
Kránitz Péter Pál: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra	461
<i>Szemle</i>	
Fennmaradni vagy elbukni? Osztrák politika az I. világháború alatt (Gyarmati Enikő)	485
Európai háború 1914. Szükségszerűség vagy véletlen (Bíró László)	489
Háború békeidőben. Fegyveres konfliktusok az I. világháború után (1917–1923) (Sz. Bíró Zoltán)	494
A modernitás alternatívái és az „agrárista” eszmék hatása a paraszti társadalmakra (Fritz János)	499

Jelen számunkat szerkesztette: Bíró László

Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra

Tanulmányom célja röviden, összefüggéseiben bemutatni annak a folyamatnak az első lépcsőfokát, melynek során a nemzetközi menekültügy a Népszövetség égisze alatt intézményesült, és nemzetközi jogi keretek közé illesztették.¹ Az I. világháborút követően az orosz és örmény menekültekkel, jogi státuszukkal, migrációs folyamataikkal és ellátásukkal kapcsolatban felmerülő problémákat érintő nemzetközi fellépést, ennek délkelet- és kelet-közép-európai – ezen belül különösképpen magyar – vonatkozásait tárgyalom. Írásom a bolgár, örmény és magyar nemzeti levéltárak iratanyaga, elsősorban népszövetségi dokumentumai alapján a térség általános menekültügyét, majd mindezen folyamatok magyar vonatkozásait mutatja be.²

Jelenleg Európa, így Magyarország is, újkori történetének egyik legnagyobb méretű menekültáradatával néz szembe, s bár a nyilvánvalóan óriási kihívásra az egyes európai államok, úgy tűnik, különféle stratégiákkal kívánnak válaszolni, mégis egy egységes, az ENSZ és az Európai Unió jogrendszere által messzemenően és részleteiben szabályozott jogi és intézményi keretek között teszik ezt. Az Európai Unió és a földrajzi Európa csaknem összes állama – Andorra, Koszovó és San Marino, valamint az el nem ismert államok, Transznisztria, Hegyi-Karabah, Abházia és Dél-Oszétia kivételével – aláírta az ENSZ által kezdeményezett, a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezményt és az azt kiegészítő 1967. évi jegyzőkönyvet, valamint vállalta és saját jogrendszerébe átültette az abban foglalt jogokat és

1 Ezúton szeretném megköszönni Őze Sándornak tanulmányaim során tanúsított iránymutató támogatását.

2 A magyar szakirodalomban méltatlanul marginális helyzetbe szorult az I. világháború utáni, az orosz és örmény menekültek kapcsán kialakult nemzetközi menekültügy tanulmányozása, annak magyar aspektusairól nagyobb, átfogó tanulmány nem is született. A hazai és nemzetközi menekültügy későbbi időszakainak vizsgálatakor a történeti háttér felvázolása kapcsán kerültek elő adalékok a témával kapcsolatban, így Frey Dóra, Soós Katalin és Kardos Gábor tanulmányaiban. Tóth Judit monográfiája is röviden kitér a nemzetközi menekültügy történetének kezdeti szakaszára. Kapronczay Károly a magyar, illetve a Magyarországra érkező menekültek – tehát a magyar menekültügy – történetét röviden ismertető tanulmánya visszanyúl egészen a hazánkba érkező besenyő, jász és kun lakosság letelepedéséig, mindazonáltal az orosz és örmény menekültek kérdését nem érinti. Az orosz menekültügyet Lakatos Judit két tanulmánya, az örmény menekültügyet pedig Birkás Anna és Rózsa Mihály tanulmányai mutatták be, a kérdés magyar aspektusait figyelmen kívül hagyva. Lásd: Birkás, 2011; Frey, 2012; Kapronczay, 1993; Kardos, 1989; Lakatos, 2004; Rózsa, 1987; Soós, 1998; Tóth, 2004.

kötelezettségeket.³ Az Európai Unió 1999 óta munkálkodik egy Közös Európai Menekültügyi Rendszer létrehozásán, az Európa Tanács és az Európai Parlament 2005-től napjainkig számos, a menekülteket és státuszukat, a menedékkérelmi eljárást, a befogadási feltételeket érintő irányelvet fogalmazott meg.⁴ Ilyen volt az Európai Parlament – a legújabb magyar menekültügyi fejleményeket nagyban érintő, Magyarországot kormányozó által 2015 júniusa óta felfüggeszteni kívánt – 604/2013/EU rendelete (az úgynevezett új dublini vagy Dublin III. rendelet), amely a jelen kor menekültügyének talán legnagyobb ellentéteket és feszültséget szülő kérdéskörét, az úgynevezett harmadik országbeli állampolgár nemzetközi védelem iránti kérelmének elbírálását szabályozza.⁵

Az I. világháború során és azt követően Európa hasonlóan nagy kihívással találta szembe magát: néhány év leforgása alatt csaknem kétmillió orosz és örmény menekült érkezett területére, ám ekkor még nem létezett egy egységes, nemzetközi alapokon nyugvó menekültjog és menekültügyi intézményrendszer, így a sokszor úti és személyazonosító okmányokkal sem rendelkező menekültek jogi státusza, migrációs és integrációs lehetőségei, ellátása – bár többé-kevésbé az egész kontinenst érintő, egységes fellépést igénylő problémaként jelentkezett – sokáig kizárólag az adott államok belügye maradt. Korunk menekülthullámaához viszonyítva nem csupán méreteiben, de a kihívás komplexitásában is hasonló, sőt talán még összetettebb volt az I. világháborút követő orosz és örmény menekültügy, hiszen a menedéknyújtás, az integráció, a menekültek ellátása, a repatriáció lehetősége, sőt a fellebb említett harmadik országbeli állampolgár elhelyezésének kérdése is sürgető, ám szabályozatlan problémaként merült fel, amelyre a megalakuló Népszövetség tagállamai, a történelem során először, egységes módon próbáltak megoldást találni. A továbbiakban tekintsük át e folyamat kezdeti szakaszát, s a Szovjet-Oroszországtól nyugatra, délnyugatra fekvő kelet-európai országokat érintő vonatkozásait.

A menekültügy jogi rendezése a Népszövetségben

Az I. világháború során 1916-ig bezárólag mintegy 3,6 millió orosz katona halt vagy sebesült meg, s körülbelül hárommillió került hadifogságba.⁶ Az 1917-es „orosz forradalmat” követő polgárháború, az éhínségek és járványok addig soha nem tapasztalt veszteségekkel jártak az országban. Az éhínségek csak az 1921-es évben ötmillió emberéletet követeltek,⁷ a polgárháborúban mintegy négymillió fő esett el, s

3 Lásd: States Parties to the 1951 Convention relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol. UNHCR, United Nations High Commissioner for Refugees. <http://www.unhcr.org/3b73b0d63.html> (letöltés ideje: 2015. aug. 31.). Az egyezmények szövegét lásd: Nagy–Jeney, 2002.

4 Lásd: Közös Európai Menekültügyi Rendszer, 2014.

5 Az Európai Parlament és a Tanács 604/2013/EU rendelete, 2013. 31–59. A harmadik országbeli állampolgárok menedékkérelmével és a biztonságos harmadik ország (*safe third country*) elméletével kapcsolatos jogi problémákról, azok fejlődéstörténetéről bőszéges információval szolgál: Hurwitz, 2009.

6 Wade, 2000. 18.

7 Pipes, 1997. 389–390.; Johnson, 2000. 73–76.

mindez az európai történelem valaha tapasztalt legnagyobb menekülthullámainak egyikét indította meg, hozzávetőleg másfél millió főt érintve.⁸ Az orosz menekültek hatalmas tömegeivel nagyjából megegyező méretű örmény menekülthullám indult meg az Oszmán Birodalom területéről 1915-ben. A birodalom ifjútörök kormányszata az I. világháború során, majd Musztafa Kemál Atatürk nacionalista hadserege a világháborút követően több mint egymillió örmény életét oltotta ki a 20. század egyik első genocídiuma, az örmény népirtás során, s több mint egymillió örmény származású lakost juttatott a menekültlét ingoványos sorsára.⁹ A következő években közel 250 ezer örmény telepedett meg Oroszországban, 240 ezer a Közel-Keleten, mintegy 400 ezer menekült érkezett Európába, a többiek az amerikai kontinensen kerestek menedéket.¹⁰

A nemzetközi menekültjog hosszan formálódott (első átfogó rendezése az 1951. évi genfi egyezményben öltött testet), a folyamat kiindulópontját egy *ad hoc* humanitárius probléma, az orosz menekültek, illetve a polgárháború, éhínség és járványok sújtotta civil lakosság egészségügyi ellátását célzó konferencia jelentette. A tanácskozársra a Vörös kereszt Nemzetközi Bizottsága és a Vörös kereszt Társaságok Ligája szervezésében 1921. február 16-án került sor. A konferencia jegyzékben kérte a Népszövetség Tanácsától a menekültek ügyének napirendre vételét és egy, a menekültek ügyével foglalkozó főbiztos kinevezését. A kérelem kapcsán 1921 júniusában tárgyalták első alkalommal a Népszövetség Tanácsa ülésén a kérdést. Ezt követően a Népszövetség Titkársága létrehozta a főbiztosi posztot, 1921. szeptember 1-jén pedig Fridtjof Nansen norvég sarkkutató és diplomata személyében menekültügyi főbiztost nevezett ki.¹¹

Ezzel párhuzamosan, 1921. augusztus 15–16-án tanácskozott Genfben tizenhárom állam, huszonkét Vörös kereszt-szervezet, huszonhárom karitatív szervezet és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal részvételével az orosz menekültkérdéssel foglalkozó nemzetközi konferencia,¹² s még ebben a hónapban sikerült felállítani a Szovjet-Oroszországban dülő éhínségek enyhítését célzó Nemzetközi Orosz Segélyszervezetet is.¹³ A menekültkérdés – ekkoriban még pusztán az orosz menekültügy – végső megoldását a repatriációban, a menekültek hazatelepítésében látták a meghatározó európai politikai és diplomáciai fórumokon,¹⁴ a helyzet – huma-

8 Long, 2009. 133–154.

9 Hovannisian, 1992; Miller, D.–Miller, L., 1993.

10 Tololyan, 2004. 37–38.

11 Részletesen: Simpson, 1939. Fridtjof Nansen életéről és menekültügyi tevékenységéről: Huntford, 1997; Noel-Baker, 1961.

12 A konferencia a következőket határozta el: „a) A menekültek foglalkozás szerinti osztályozása a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal együttműködésben; b) a foglalkoztatással kapcsolatos rendelkezések vázlatos kidolgozása; c) az orosz menekültek jogi helyzetének szabályozása.” Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. MNL OL K78/XIII-8. 43. cs. Eredeti iktatási szám: A.23.1929.VII.

13 A konferencián részt vevő diplomatákról és képviselőkről részletesen beszámolt Baranyai Zoltán genfi magyar követ Bánffy Miklós külügyminiszternek írott, 1921. augusztus 20-ra datált, 28/pol. számú levelében. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

14 A Magyarországot érintő repatriációs folyamatokról, azok nehézségeiről bővebben a tanulmány későbbi fejezetében.

nitárius katasztrófával fenyegetve – azonban egyre csak súlyosbodott. A menekültek száma napról napra nőtt, így például Lengyelországba 1922 nyarán hozzávetőleg naponta 3000 orosz menekült érkezett.¹⁵ Az állapotok konszolidálása érdekében szükséges volt tehát a menekültek elhelyezésének segítése, további migrációs és esetleges integrációs folyamatainak támogatása érdekében egy speciális személyazonossági igazolvány kibocsátása a menekültek részére. A menekültek többsége ugyanis nem rendelkezett sem úti okmánnyal, sem pedig személyazonossági igazolvánnyal, illetve sokan közülük hontalanként állampolgársággal sem.¹⁶

E valóban súlyos helyzet megoldása érdekében tanácskozott Genfben 1922. július 3–5. között tizenöt kormány képviselőjének részvételével egy kormányközi konferencia az orosz menekültek számára kibocsátandó személyazonossági igazolványáról.¹⁷ (Később Nansen-útlevél néven vált ismertté az okmány.) A konferencián elfogadott nyilatkozat szerint „a nehéz helyzet, amelyben most oly sok orosz menekült találja magát, s amely igencsak ismeretlen volt korábban, a most megkezdett folyamattal enyhítésre kerül, amint az érdekelt kormányok beiktatják az egyezményt [és határozatait], amelyet a konferencia elfogadott”.¹⁸ A tárgyalások során megfogalmazott egyezmény rendelkezett a személyazonossági igazolvány kiállításának és érvényének részleteiről, így a következő években az egyezményt aláíró államok – 1922 és 1929 között összesen 52 állam – területén megkezdődhetett a menekültek részére szóló nemzetközi személyazonossági igazolványok könnyített eljárás melletti iktatása. Az igazolványokat két példányban, két nyelven – francia és a helyi nyelven – kellett kibocsátani, feltüntetve a menekült személyes adatait, külső ismeretőjegyeit. Az igazolvány birtokában a menekült a fennálló útlevélkényszert megkerülve immár jogosult volt migrációs folyamatának folytatására.

A nemzetközi menekültügy fejlődéstörténetében a következő lépcsőfokot az addig csupán orosz menekülteknek kiállított személyazonossági igazolványnak az örmény menekültek részére történő kiterjesztése jelentette. Az ezzel kapcsolatos tervezetet, amely a személyazonossági igazolványok érvényességét már egészen pontosan meghatározta, Fridtjof Nansen nyújtotta be 1923. szeptember 28-án a Népszövetség Tanácsa elé. Eszerint az igazolványok jogosítványai nem állhatnak ellentétben a kibocsátó állam jogszabályaival; nem jogosítják fel továbbvándorlását követően a menekültet a kibocsátó államba való visszatérésre; mindazonáltal a ja-

15 Az orosz menekült lengyelországi helyzetéről beszámolt a lengyel követ az 1922 júliusában, Genfben tartott nemzetközi konferencián. A tanácskozás jegyzőkönyve: Governmental Conference on Identity Papers for Russian refugees. 2nd meeting. Monday, July 3rd, at 15.30. MNL OL K84/24. 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.R.R./C.I./P.V.2 (I).

16 Ekkoriban az útlevél és egyéb úti okmányok rendszere, valamint a határátlépés szabályozása Európában még kiforratlan volt, amint azt Nagy Boldizsár is megfogalmazta: „Csak az első világháborút követően alakult ki a vándorlás korlátozásának egyetemes rendszere, amely a belépést útlevélhez és vízumhoz, a letelepedést pedig feltételek teljesítéséhez kötötte.” Nagy, 2012. 29.

17 Követi úton a konferencián részt vevő államok a következők voltak: Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Finnország, Franciaország, Görögország, Japán, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság.

18 A konferenciáról szóló hivatalos népszövetségi kiadvány: Papers of Identity. Memorandum of the High Commissioner for Russian Refugees. MNL OL K84/24. 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.79(b) 1922.

vaslat leszögezte, hogy az igazolványt vízum (Travel Visa) adása mellett iktassák be a szerződő államok.¹⁹ A szerződést végül 1924. május 31-én kötötte meg 34 – majd 1929-ig bezárólag további öt – állam, s ezzel a nemzetközi közösség az örmény menekültek csoportjait is beemelte a nemzetközi védelem rendszerébe. Bár e két szerződés a menekültek státuszát érintő első nemzetközi megállapodásokként a nemzetközi menekültjog kialakulásának első lépéseiként értelmezhető, s hatásosan támogatta a menekülteket migrációs és integrációs folyamataikban, mégsem határozta meg pontosan és általánosságban a menekültek jogi státuszát, a befogadó államhoz fűződő viszonyát, s nem rögzítették a „menekült” általános definícióját. A két szerződés csupán – etnikai hovatartozásuk alapján – az orosz és örmény menekültekre vonatkozott.

A menekültfogalom valamivel pontosabb meghatározására 1926-ban került sor, az örmény és orosz menekültek helyzetével foglalkozó nemzetközi konferencián, az azt lezáró egyezmény keretében. A dokumentum még pusztán a két szóban forgó etnikai csoportra vonatkozott. *„A Konferencia a »menekült« fogalmának következő meghatározását fogadja el: Orosz: Bármely orosz származású személy, aki nem áll, vagy többé már nem állhat a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormányának védelmében, s nem szerzett más állampolgárságot. Örmény: Bármely örmény származású személy, aki az Oszmán Birodalom egykori alattvalója, s nem áll, vagy többé már nem állhat a Török Köztársaság Kormányának védelmében, s nem szerzett más állampolgárságot.”*²⁰

Amint láthatjuk – a mai legáldefinícióval ellentétben –, a menekültstátusz pusztán egy-egy etnikai csoporthoz tartozó hontalan személyekre vonatkozott az egyezmény értelmében. A konferencia ezenfelül lefektette az orosz és örmény menekültekkel kapcsolatos nemzetközi menekültügyi tevékenységek fő alapelveit: *„1) Az orosz és örmény menekültek részére kibocsátandó személyazonossági igazolványok rendszerének szabályozása; 2) Az orosz és örmény menekültek számának és helyzetének konkrét meghatározása; 3) A menekültek utazásának és letelepülésének megkönnyítését szolgáló segélyezési alap létrehozása.”*²¹ A szerződés elfogadása után összeállítottak egy kimutatást az orosz és örmény menekültek helyzetéről, amelyet 1929. augusztus 15-én terjesztettek a Népszövetség X. közgyűlése elé. Az adatsor összesen 180 ezer európai és 200 ezer kis-ázsiai munkanélküli és 70 ezer munkára képtelen (idős, beteg, gyermek) menekülről, valamint 60 ezer, immáron önálló és a világ különböző pontjain – „Ausztráliától a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságig” – letelepedett, orosz és örmény menekülről adott számot – megjegyzendő, hogy ezek az adatok igen hiányosak.²²

19 Plan for the issue of a certificate of Identity to Armenian Refugees. Submitted for the Consideration of interested governments by Dr. Nansen, High Commissioner for Russian Refugees in Execution of the Resolution of the Council of the League, Adopted on September 28th, 1923. MNL OL K78/XIII-7. 43. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.173.1924.CXIII. ANNEX I. (C.L.72 (a).1924).

20 Arrangement of 12 May 1926.

21 Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. MNL OL K78/XIII-8. 43. cs. Eredeti iktatási szám: A.23.1929.VII.

22 Uo.

A Népszövetség közgyűlése a menekültek támogatásának költségeit minden évben szigorúan meghatározta, s évről évre költségvetési statisztikákat adott ki a tagállamok számára. Ezek alapján az orosz és örmény menekültek támogatására, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal való szoros együttműködésben, az 1925. évre 203 ezer, az 1926. évre 303 ezer, az 1927. évre 325 325 svájci frankot irányzott elő a közgyűlés.²³

A nemzetközi menekültügy e kezdeti szakaszának végpontját az 1928. évi egyezményben határozhatjuk meg, mivel ekkor rögzítették a szerződő felek először a menekültek jogait és kötelezettségeit a befogadó állammal szemben. Az 1928. június 30-án aláírt *„Egyezmény az orosz és örmény menekültek jogi státuszáról”* immár a menekültek jogállásáról, polgári jogairól is nyilatkozott, valamint egy sor alapvető kérdésben rendelkezett: a menekülteknek jogukban áll a befogadó országban oktatásban részesülni, peres ügyeiket bíróság előtt tárgyalni, munkát vállalni, s kinyilvánította a menekülteknek a többségi társadalommal való azonos mértékű adózáshoz való jogát stb.²⁴ A következő nagyobb jelentőségű, a menekülteket érintő multilaterális szerződést 1933-ban kötötték meg, a gazdasági világválság okozta nagyarányú gazdasági recesszió miatt azonban csupán néhány állam ratifikálta. A dokumentum az 1930-as évek megváltozott menekültügyi problémáira adott első válaszként immár a két világháború közötti nemzetközi menekültügy egy új korszaka nyitányának tekinthető. Szintén ebben az évben szervezték meg a Németországi Menekültek Főbiztosságát, a nemzetközi menekültügy új szakaszának képét vetítve előre.

A menekültek befogadása és helyzete Kelet-Európában

A jogalkotói folyamatok háttéréül egy óriási humanitárius katasztrófa, hányattatott emberi sorsok szolgáltak, a menekültek kálváriájának fő helyszínei pedig a tranzit-országoknak tekintett kelet-európai államok voltak. Az örmény menekültek európai vándorlásának és letelepedésének egyik fő útvonalát, a Konstantinápoly és Berlin közötti, elsősorban Görögországot, Bulgáriát, Romániát, Magyarországot, Csehszlovákiát és Ausztriát magában foglaló tengely jelentette.²⁵ A kelet-európai örmény menekülthullám – a köztudatban elterjedt vélekedéssel szemben – a népiirtás kezdeti szakaszát követően még hosszú ideig nem volt jelentős. Az első menekülthullám, kényszermigráció elsősorban a Közel-Kelet és Oroszország, illetve a Földközi-tengeren át Nyugat-Európa (elsősorban Marseille) irányába indult, a kelet-

23 Resolution adopted by the Assembly at its meeting held on Thursday, September 25th, 1924 (morning). MNL OL K78/XIII-1. 42. cs. Eredeti iktatási szám: A.114.1924.II., A.42.1927.X.

24 *Arrangement of 30 June 1928*. Az egyezményről bővebben: Hathaway, 2005. 84–87.

25 Konstantinápoly és Kelet-Trákia területén is zajlott az örmény népiirtás még az 1920-as évek elején is, így például Rodostó (ma: Tekirdag) örmény lakossága, miután a görög és szövetséges haderő 1922-ben elhagyta a várost, a bevonuló kemalisták és irregulárisok fosztogatásai, faji alapú üldöztetései elől kénytelen volt Bulgáriába menekülni. Bővebben lásd: Extract from report from Inter-Allied Mission, Rodosto; Dated 22nd. November 1922. ЦДА, КМФ 24/891/2. 7.

európai útvonal az 1920–1922. évi görög–török háború idején és azt követően vált kulcsfontosságúvá.

A délkelet- és kelet-közép-európai országokba érkező, ott hosszabb ideig tartózkodó, illetve letelepülni kényszerülő örmény menekültek pontos számának meghatározása még várat magára, eddigi kutatásaim alapján azonban a korábbiakhoz képest tisztább képet alkothatunk a menekültek létszámáról és általános helyzetéről. Az 1920-as évek elején, a szövetséges haderők Konstantinápolyban való állomásozása idején a város menekülttáboraiban és egyéb helyeken menedéket kereső örmény menekültek létszáma körülbelül 42 ezer főre tehető, ám számuk a szövetséges haderő kivonulását követően rohamosan csökkent. 6000 fő a város tizenhárom menekülttáborának²⁶ valamelyikében tartózkodott. A két legnagyobb menekülttábor 1923 szeptemberében 1706, illetve 1288 menekültnek adott otthont, míg a legkisebb, a Szeplőtelen Fogantatás Örmény Nővérei Kongregációjának menekülttábora 69 főt fogadott be. A menekülttáborok egészségügyi ellátását az Örmény Árvák és Menekültek Segélyszervezete biztosította, élén H. H. Hacsaturjánnal. A tábor költségvetését felerészben a *Near East Relief of America*, felerészben a londoni *Lord Mayor's Fund* biztosította. A város területén ekkor szétszórta, különböző háztartásoknál elhelyezve, bármiféle ellátást nélkülözve, hozzávetőleg 30 ezer örmény menekült várta sorsa jobbra fordulását.²⁷ Fridtjof Nansen mindössze három évvel később készült jelentése szerint 1926 júliusában már csupán 4972 örmény menekült tartózkodott a városban.²⁸

1924-ben Trákiában összesen 7500 örmény menekült tartózkodott,²⁹ míg Görögország egész területén a görög–török háborút követően nem kevesebb mint 88 ezer örmény menekült élt, ám számuk 1924 augusztusára 55 ezerre csökkent.³⁰ Bulgáriában 1925 végén hozzávetőleg 20 ezer örmény menekült tartózkodott, elsősorban a nagyobb városokban: Szófiában, Plovdivban, Ruszéban, Burgaszban és

26 Francia írásmóddal ezek a következők voltak: Ainaly-Tchechmé, Bechiktache, Kadiköy, Koum-Kapou, Courou-Tchechmé, Galata, Hasskeuy, Makrikeuy, Ortakeuy, Psamatia, Sakiz-Agatch, Scutari, valamint a Szeplőtelen Fogantatás Örmény Nővérei Kongregációjának menekülttábora.

27 H. H. Hacsaturján jelentése alapján a segélyszervezetnek a város török adminisztráció alá kerülését követően 6000 idősebb örmény menekültet kellett külföldön elhelyeznie. 5000 főt Franciaországban, 668 főt Szíriában, 99 főt Argentínában, 6-6 főt Görögországban és Olaszországban, valamint 14 főt az Amerikai Egyesült Államokban sikerült letelepíteni. Lásd: Lawford Childs, Report on the Armenian Refugee Situation in Constantinople. High Commission for Refugees, Constantinople, Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. October 25, 1923. ÖNL, 430/1/1259. 576.

28 Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. ÖNL, 1168/1/362. 1–25.

29 Les réfugiés arméniens de Thrace. ÖNL, 430/1/1314. 2362.

30 A korabeli görög diplomácia – nyilvánvaló okokból – ennél sokkal nagyobb léptékű menekülthullámról adott számot. Argüropolosz Periklész, Görögország követe a Népszövetség Tanácsának 29. ülésén 120 ezer örmény menekülről beszélt. Lásd: Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL, 430/1/1314. 2653. Elliot Grinnell Mears 1929-ben a görögországi örmény menekültek számát 30 ezer főben határozta meg. Vö.: Mears, 1929. 302. A jelen tanulmányban feltüntetett létszámok a nemzetközi szakirodalom által talán leginkább elfogadott adatokkal egyeznek. Lásd: Clogg, 2002. 95.

Várnában.³¹ Carlile Aylmer Macartney és Enrico Aci Monfosca korabeli becslései alapján az 1920-as évek végén Romániában mintegy 12 ezer örmény menekült tartózkodott,³² míg Csehszlovákiában, Magyarországon és Ausztriában hozzávetőleg mindössze 200-200 fő.³³ A trákiai menekültekről készült kimutatás szerint a menekültek csupán 25%-a volt felnőtt férfi, míg 35%-a nő és 40%-a gyermek. Egy, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal és a bolgár kormány által közösen készített jelentés adatai szerint az 1922–1923-ban Bulgáriába érkező örmény menekültek 18%-a volt férfi, 28%-a nő és 54%-a gyermek³⁴ – ezek az arányok is jól mutatják, hogy a népi-irtás elsősorban férfi áldozatokat követelt. A trákiai menekültek 25%-a kézműves (artisan), 30%-a földműves (cultivateur), 25%-a munkás (ouvrier) volt, 20%-a pedig kiskereskedelemmel foglalkozott.³⁵ A 20 ezer főt számláló bulgáriai örmény menekültek 45%-a alkalmi, illetve gyári munkaerőként, míg 55%-a mezőgazdasági, illetve kisipari munkásként tudott elhelyezkedni a balkáni országban.³⁶

Az örmény menekülthullám által leginkább érintett két délkelet-európai állam, Görögország és Bulgária, a háborúkat követően fennálló hasonló szociálgeográfiai és gazdasági helyzetéből fakadóan hasonló politikát folytatott az örmény menekültekkel szemben. (Ugyanakkor mind a két ország hatalmas gondokkal küzdött: Görögországba hozzávetőleg egymillió görög menekült Kis-Ázsiából és a Balkánról,³⁷ míg Bulgáriában körülbelül 220 ezer bolgár menekült várt ellátásra,³⁸ ami a háború sújtotta államokra és azok gazdaságára hatalmas terhet rótt.) A hivatalos görög és bolgár álláspont a repatriáció előmozdítását tartotta megoldásnak, ebben a Népszövetség – és Fridtjof Nansen is – támogatta a két balkáni államot. A két állam diplomatai a Népszövetség Tanácsának ülésein és közgyűlésein újra és újra hangsúlyozták, hogy bár mindent megtettek az örmény menekültek ellátása érdekében – Görögország 1924-ig 70 millió drachma (280 ezer angol font),³⁹ míg Bulgá-

31 Andrej Ljapcsev bolgár külügyminiszter – későbbi miniszterelnök – a Menekültügyi Főbiztosságnak címzett válaszlevelében szereplő menekültügyi kimutatás, 1925. december 24. ЦДА, 176/10/459. 39–43.

32 Vö.: Macartney, 1934; Monfosca, 1929.

33 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, KMF 176/10/459. 69–96.

34 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 53.

35 A kimutatás továbbá leszögezi: a nők többsége is munkaképes volt, számos tehetséges szőnyegkészítő és kézműiparos volt közöttük. Lásd: Les réfugiés arméniens de Thrace. ÖNL, 430/1/1314. 2362.

36 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 53.

37 Más, korabeli becslések ezt a számot jóval magasabb értékben láttatják. James Barton 1930-ban 1,4 millió, míg Sir John Arthur Ransome Marriot másfél millió görög menekültől beszélt. Barton, 1930. 161., 165.; Marriot, 1951. 409.

38 A már említett kimutatás alapján 1913 és 1925 között összesen 221 194 etnikailag bolgár menekült érkezett Bulgáriába. 111 309 fő a fővárosban, 109 885 fő pedig falvakban talált menedéket, köztük 3304 özvegy és 6594 árva. Vö.: Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Annex I. Bulgarian refugees who immigrated into Bulgaria during the years 1913–1925. ЦДА, 24/891/3. 18.

39 Council/29th Session/P.V.2 (1), p. 2653, League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL, 1168/1/362. 1–25.

ria, más nemzetközi szervezetek segítségével, 1925-ig hozzávetőleg 2 millió 200 ezer leva értékben támogatta őket⁴⁰ –, ezt nem képesek tovább fenntartani.

Az örmény menekültek Görögországból és Bulgáriából történő kitelepítése tűnt az egyetlen kiútnak. Mindazonáltal a „repatriáció” az örmény menekültek szülőföldjére, Nyugat-Örményország és a volt Oszmán Birodalom egyéb területeire – amint az az érintett felek előtt is nyilvánvaló volt – elképzelhetetlennek tűnt, így született meg a Kaukázusba, a „Jereváni Köztársaságba” (Szovjet-Örményországba) való telepítésük ötlete. 1923-ban Fridtjof Nansen egy tervezetet készített, miszerint a Népszövetség támogatásával 50 ezer örmény menekültet telepítenének Örményország Szardarabad régiójába. Hamarosan Bulgária is csatlakozott a kezdeményezéshez. 1925. szeptember 17-én, a Népszövetség hatodik közgyűlése előtt Ivan Madzsarov bolgár követ, tolmácsolva kormánya álláspontját, kijelentette, hogy a bolgár hatóságok a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Hatóságával együttműködésben folytatni fogják az örmény menekültek kitelepítését⁴¹ (az előző, 1924. évben nem kevesebb mint 8000 örmény menekültet telepítettek ki).⁴²

Létrehozták az Örmény Menekültek Letelepítésének Kérdését Tanulmányozó Bizottságot, élén Fridtjof Nansennel (tagjai: G. Carle, C. E. Dupuis, Pio Lo Savio és Vidkun Quisling, Norvégia későbbi kollaboráns kormányfője).⁴³ A bizottság 1926. évi jelentése szerint a konstantinápolyi és görögországi örmény menekültek „azonnali repatriációt igényelnek”, s megkezdődött az akció végrehajtásának előkészítése. A szovjet-örmény kormánnyal együttműködésben több tervezet is napvilágot látott. Gondos agrárföldrajzi és gazdasági számítások alapján – a megművelhető, öntözőrendszerrel ellátott földterületek felmérése, a gazdaságok hozamának és fenntarthatóságának megállapítása után – végül 15 ezer (10 ezer görögországi és 5000 konstantinápolyi) örmény menekült „repatriációjának” megvalósítását látták kivitelezhetőnek.⁴⁴ Bár a kor szóhasználata a repatriáció kifejezést alkalmazta, fontos látnunk, hogy az örmény menekültek csupán egy elhanyagolható része származott eredetileg a kaukázusi területekről, így nem repatriációról, pusztán tömeges kitelepítésekről beszélhetünk.

A menekültek Örményországban történő letelepítésének költségét gyeszjatinánként (régi orosz terület-mértékegység, 1,09 hektár) 200, összesen 9 millió rubelben határozták meg.⁴⁵ Számos terv született, hogy miként is lehet ekkora összeget előteremteni. Nansen elsődleges elképzelése szerint a német bankokban a szövetséges hatalmak által zárolt oszmán bankszámlákon található ötmillió fontot

40 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДДА, 24/891/3. 54.

41 Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite à la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. ЦДДА, 176/10/459. 98–99.

42 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДДА, 24/891/3. 53.

43 A bizottság szoros együttműködésben állt a Léon Pachalian vezette Örmény Menekültek Központi Bizottságával.

44 Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. ÖNL, 1168/1/362. 1–25.

45 Uo.

– mely vélhetően „nagy részben örmény pénzből állt” – fordították volna a menekültek letelepítésére, mindazonáltal, amint azt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is megfogalmazta, a vizsgálatok „nem találtak arra nézve bizonyítékot, hogy a pénz felhasználására az örmények jogi követeléssel léphetnének fel”.⁴⁶ Egy másik elképzelés szerint a tagállamok kölcsön formájában teremthették volna elő a szükséges összeget, melyet maguk a menekültek fizettek volna vissza idővel. A különböző örmény filantróp szervezeteken és a német kormányon kívül azonban más adományozó nem jelentkezett, így végül az örmény menekültek Örményországba történő tömeges letelepítésére nem került sor.

A délkelet-európai államok közül minden kétséget kizáróan a román kormány képviselte a legradikálisabb álláspontot az örménykérdés, így az örmény menekültügy kapcsán is. 1920. december 17-én a Népszövetség közgyűlésén Take Ionescu román külügyminiszter azzal a javaslattal állt elő, hogy a sèvres-i békeszerződésben meghatározott örmény határok, Örményország integritása védelmére és a „sokat szenvedett örmény nép” támogatására egy 40 ezer fős „szövetséges expedíciós haderőt állítsanak fel”, mely célra Románia készen állt „pénzzel, eszközökkel és emberekkel szolgálni”.⁴⁷ Eképpen indirekt módon az örmény menekültügy végöss megoldását is kilátásba helyezte, hiszen a Sèvres-ben meghatározott örmény határokon belül a repatriáció is reális lehetőségként jelentkezett volna. Mindazonáltal a román javaslatot egy szűk év leforgása alatt vissza is vonták, Ionescu a következő, 1921. évi, VI. közgyűlésen elismerte: „Nem rendelkezünk hatékony [had] erővel, így csupán Örményország morális támogatásával szolgálhatunk.”⁴⁸

Az érintett kelet-közép-európai államok viszonylagos passzivitást tanúsítottak az örmény menekültüggyel kapcsolatban. Bár a Népszövetség különböző intézményeiben aktívan szereplő Örmény Nemzeti Delegáció már 1922 nyarán felvette a kapcsolatot Tomáš Garrigue Masarykkal és Edvard Benešsel, a kölcsönös bizalom, együttérzés és jó szándék kifejezésénél tovább nem jutottak.⁴⁹ Csehszlovákia – ugyan mind az 1924., mind az 1926. évi egyezményt aláírta, valamint részt vett az 1926. május 10-én az orosz és örmény menekültek kérdésében tartott nemzetközi konferencián – kijelentette, mivel az ország területén tartózkodó örmény menekültek száma jelentéktelen, „nincs mit hozzátennie” az örmény menekültügyet érintő további tárgyalásokhoz. Egyúttal jelezte, hogy a csehszlovák kormány az állam területén tartózkodó 30 ezer orosz és 200 örmény menekült támogatására

46 International Labour Office, Geneva, 14th August 1925. ÖNL, 1168/1/344. 73.

47 League of Nations. Situation in Armenia. Motion Proposed by M. Jonnesco on Behalf of the Roumanian Government. Document de l'Assemblée 259. 17 décembre 1920. ÖNL, 1168/1/362.

48 Sixième Commission; Examen des Demandes d'Admission des États. Question Politiques; Troisième Seance (Publique); Tenue le jeudi 15 Septembre 1921, à 17 heures 15. M. le comte de Gimeno, Président. Voeu en faveur de la Constitution d'un Foyer National Arménien. ÖNL, 430/1/1233. 12278–12282.

49 Az Örmény Nemzeti Levéltár három ilyen levelet őriz: Lettre adressés au Président Massarik. Prague, le Juin 1922; Lettre adressés à M. Benés, Président du Conseil, Ministre des A. E. de la République Tchéco-Slovaque. Prague, le 9 Juin 1922; Letter of the Armenian Delegation, Prague, July 8, 1922 ; Letter of the Armenian Delegation, Prague, July 11, 1922. ÖNL, 430/1/1245. 11676–11679.

1921–1925 között hozzávetőleg 283 millió koronát költött és a személyazonossági igazolványok kibocsátását a továbbiakban is támogatni fogja.⁵⁰

A kelet-közép-európai államok annál inkább érdekeltek voltak az orosz menekültügy alakulásában, hiszen a térséget – a balti államoktól egészen Törökországig – érintette leginkább az orosz menekülthullám a polgárháború kitörésétől egészen az 1930-as évek elejéig. A menekültek száma az 1926. évben Finnország területén 14 314, Észtországban 19 000, Csehszlovákiában 30 000, Ausztriában 2465,⁵¹ Bulgáriában 28 340 fő volt.⁵² A lengyel–orosz határon 1922 elején csaknem 150 ezer orosz menekült várt a lehetőségre, hogy folytathassa útját nyugat irányába (a Lengyelországban tartózkodó orosz menekültek létszáma azonban a későbbiekben – egyes adatok szerint – elérte a 200 ezer főt).⁵³ Andrej Mohola kimutatása alapján 1922-ben az orosz menekültek száma Lettorszáiban hozzávetőleg 16–17 ezer, Litvániában 4000, Romániában 35–40 ezer, Jugoszláviában 33 500, Görögországban 3000, Törökországban 30–35 ezer volt.⁵⁴

A Népszövetség Egészségügyi Bizottsága, élén Ludwik Rajchmannal, már 1922-ben felhívta a figyelmet az orosz menekültek katasztrofális egészségügyi állapotára – mint azt feljebb láthattuk, éppen e probléma megoldási kísérletei kapcsán kezdett kialakulni a nemzetközi menekültügyi intézményrendszer –, a lett, litván és lengyel határon mozgó orosz menekültek körében terjedő tifusz, kolera és egyéb járványok gyors terjedésében rejlő veszélyekre. Varsóban 1921 novemberében 143, decemberében 180 menekültet diagnosztizáltak tifusszal.⁵⁵

Bulgáriában 1921-ben érte el az újonnan érkező orosz menekültek létszáma a legmagasabb szintet – míg 1919-ben és 1920-ban összesen 8640 orosz menekült érkezett, addig 1921-ben csaknem 21 460 fő.⁵⁶ Az orosz menekültek munkavállalási és tanulmányi kilátásai ugyancsak problémásnak bizonyultak az újonnan függetlenedő, háború sújtotta kelet-európai államokban. Bulgáriában telente hozzávetőleg 10 ezer, nyáron 4500 munkaképes, ám munkanélküli orosz menekülről adtak számot a hatóságok,⁵⁷ a menekültek közel felének volt állandó munkája 1925 júliusában, míg hozzávetőleg 6000 fő rendelkezett átmeneti, alkalmi munkával.⁵⁸ A munkavállaló és munkanélküli orosz menekültek aránya az egyes országok-

50 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, KMF 176/10/459. 69–96.

51 Uo.

52 Kimutatás az orosz menekültekről. 1926. február 13. ЦДА, KMF 176/10/459. 39.

53 Report of the Health Committee. Council /16th Session/P.V.11. Eleventh Meeting (Public) held Saturday. January 14th, 1922, at 9:30. a.m. ÖNL, 430/1/1237. 12983–12989.

54 A teljes táblázatot lásd: Lakatos, 2011. 36.

55 Report of the Health Committee. Council /16th Session/P.V.11. Eleventh Meeting (Public) held Saturday. January 14th, 1922, at 9:30. a.m. ÖNL, 430/1/1237. 12983–12989. A Népszövetség Egészségügyi Szervezetének és Bizottságának munkájáról bővebben: Borowy, 2010. 11–29.

56 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 49.

57 Kimutatás az orosz menekültekről. 1926. február 13. ЦДА, KMF 176/10/459. 39.

58 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 49.

ban nagyon eltérő lehetett – míg Svédországban a menekültek fele munkanélküli volt, addig Csehszlovákiában mindössze 12-15%-a.⁵⁹ Bulgáriában összesen 256 orosz menekült folytatta tanulmányait,⁶⁰ Észtországban 1130, Finnországban 559, Csehszlovákiában 600, Ausztriában pedig mindösszesen 10 fő. Az orosz menekültek számára kiállított Nansen-útlevelek száma Ausztriában 1030, Észtországban 17 209, Finnországban 800 volt, Lengyelországban csak az 1925. évben 4600 útlevelet állítottak ki.⁶¹

Az úgynevezett „fehér” vagy „fehérgárdista” orosz emigráció és az orosz menekültügy kapcsolatának vonatkozásában él egy hibás toposz a nemzetközi és a magyar szakirodalomban. Számtalan tanulmány a „fehér emigráció” (*l’émigration blanche*) alatt nem csupán azokat a tiszteket, nemeseket és gazdag városi polgárokat érti, akik a polgárháború idején ideológiai és politikai meggyőződésük miatt, valamint a megtorlástól való félelmükben hagyták el hazájukat, s települtek a nyugati világba, hanem az 1917. évet követő orosz kényszeremigráció egészét. Ezek az írások egybemossák őket a menekültek egyéb kategóriájával, egy egységes entitásként kezelve e valójában messzemenően sokrétű csoportot.⁶² E toposz nyomán került Tóth Judit monográfiájába is az európai orosz menekültek meghatározása: „arisztokraták, gyárosok, magas rangú állami alkalmazottak”.⁶³

Téves ez a kép, mivel az orosz menekültek túlnyomó többsége egyszerű földműves, munkás-, paraszti származású személy volt, miként a kelet-európai államok által befogadott orosz menekültekről készült statisztikák mutatják. Finnországban egy 1926-ban végzett felmérés szerint a vizsgált 10 829 orosz menekült túlnyomó többsége, 6749 személy (62,3%) mezőgazdasági vagy ipari munkás volt, s csupán 582 személy (5,4%) volt szellemi szabadfoglalkozású. Tovább ár-

59 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, КМФ 176/10/459. 72.

60 Kimutatás az orosz menekültekről. 1926. február 13. ЦДА, КМФ 176/10/459. 39.

61 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, КМФ 176/10/459. 74–75.

62 Erre számtalan példát sorolhatnánk fel, nem csupán az Európába érkező orosz emigránsokat bemutató szakirodalomból, hanem akár a Kínába menekülő 25–50 ezer orosz menekült történetét feldolgozó művekből is. Az orosz menekülthullám történeti kutatásában megfigyelhető bizonytalanságokra (háborús menekültek – politikai menekültek) hívja fel a figyelmet Irina Szabennyikova is, rámutatva arra, hogy a témát kutató történészek elsősorban az emigráció politikai és ideológiai vetületeit, az orosz emigránsok politikai és szellemi vezetőinek hagyatékát vizsgálják. Bár igaz Richard Pipes azon megállapítása, miszerint „Oroszország számára ez az exodus olyan tehetség-, tudás- és tapasztalatvesztést jelentett, amit lehetetlen számokban kifejezni” (Pipes, 1997. 390.), a menekültek túlnyomó többsége valójában paraszti, illetve munkásszármazású személy volt. Lásd: Sabennikova, 2011. 35–63., Wang, 2013. 30–34.

63 Tóth Judit műve mindazonáltal az európai és magyar menekültügy és a menekültjog fejlődéstörténetének kiváló forrása. Lásd: Tóth, 2004. 231. Halász Iván Tóth Judittal ellentétben már egy „sokrétű” orosz emigrációról beszél, azonban ő is hangsúlyozza, hogy tagjai között „a bolsevizmus elől menekülő arisztokrata és polgári családok egyes tagjai, a fehér hadseregek tisztjei, kozákok, katonák és civilek” voltak. Tanulmánya a hercegek, arisztokraták, tábornokok, monarchista „ellenforradalmárok” története. Vö.: Halász, 2011. 9–33.

nyalja a képet, hogy 1036 (9,6%) kereskedőről szól a kimutatás.⁶⁴ Bulgáriában 1925-ben a 14 471 orosz menekült 64%-a (9250 személy) volt ipari, illetve mezőgazdasági munkás, s csupán 371 fő tartozott a szorosabb értelemben vett „értelmiségi” kategóriájába: 100 orvos, 65 mérnök, 170 tanár, 16 professzor és 20 pap, akik a menekültek 2,6%-át tették ki.⁶⁵ Hasonló foglalkozás- és képzettségbeli megoszlást, társadalmi rétegződést mutatnak a magyar források is, ezekből kiderül, hogy hazánk orosz ajkú lakosságának mindössze 3,3%-a volt értelmiségi az 1928. évben. Mielőtt megvizsgálánánk a Magyarországra menekültekről készült pontos statisztikákat, tekintsük át a magyar diplomáciai szerepvállalást a nemzetközi menekültügy kialakításában.

Magyarország és a nemzetközi menekültügy az I. világháborút követő években

Bár Magyarország csupán 1922. szeptember 18-án vált a Népszövetség tagállamává, már a tagságát megelőző években is részt vett a menekülteket érintő legfontosabb nemzetközi tárgyalásokon. Képviseltette magát a Nemzetközi Orosz Segélyszervezetet felállító genfi nemzetközi konferencián, ahol a szervezet főmegbízotti posztjára Fridtjof Nansen javasolta Baranyai Zoltán magyar küldött is, mindazonáltal a magyar állam pénzügyileg nem támogatta a mozgalmat.⁶⁶ A szűkös költségvetésre hivatkozva a pénzügyi támogatás elhárítása a későbbiekben is jellemző maradt, a menekültügy azonban – tekintve az elcsatolt területek magyarságát és a Magyarországra érkező magyar menekültek százezreit – a magyar politikai diskurzus nagy érdeklődésére számíthatott, amit csak fokozott a menekültügy és a hadifoglyok ügyének összefonódása ezekben az években.⁶⁷

Az 1921. augusztus 15–16-án tartott genfi konferencián is részt vett Baranyai Zoltán, ám „csupán a személyzetben adandó segélynél” jelezte Magyarország

64 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, KMF 176/10/459. 72.

65 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 49.

66 A hivatalos indoklás szerint pénzügyi nehézségek miatt „Magyarország az oroszországi éhínség leküzdéséért irányuló akcióban legnagyobb sajnálatára részt nem vehet”. Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklós külügyminiszter részére, Genf, 1921. szeptember 13. 39/pol. MNL OL K107/43/2/b/1, 52. cs. Az orosz éhínségek leküzdésére a magyar sajtóban ekkor egy sajátos javaslat merült föl, amely a menekültek ügyét az éhínségek ügyével kívánta összekapcsolni. Az írás szerint a nyugatra menekült orosz értelmiségiek gárdájából toborzott szakértők segítségével lehetne a helyzetet orvosolni: „Oroszországot legeredményesebben akként lehet segíteni, ha az éhezők érdekében megindított akciót összekapcsolják a menekült oroszok érdekében kezdett mozgalmal. [...] Elsősorban orosz szakértőkre van tehát szükség, mivel pedig a polgárháború éppen ezek sorát ritkította meg, rendkívüli módon, a külföldre menekült oroszokat kell rávenni arra, hogy hozzáfogjanak hazájuk közigazdasági újjáépítéséhez.” Terv Oroszország talpraállításáról. In: Magyar Külpolitika, 3. (1922) 12. sz. 2.

67 Nansen ezekben az években nem csupán a menekültügy és a szovjet-oroszországi éhínségek, de a hadifoglyok ügyének is főbíztosa volt.

lehetséges részvételi szándékát a kibontakozó humanitárius mozgalomban. Baranyai javaslatára a konferencia azonban elfogadott egy addicionális indítványt is, amelyet az éhínség elleni nemzetközi küzdelem egyfajta morális, nem kötelező érvényű feltételként fogadtak el: „A konferencia kifejezi azt az óhaját, hogy a jelenleg még Oroszországban található külföldi foglyok és internáltak rögtön szabadon bocsátassanak.” Így végül bár a magyar kormány semmilyen kötelezettséget nem vállalt az oroszországi éhínségek kapcsán kibontakozó nemzetközi mozgalomban, sikerült a magyar külpolitikai érdekek e nem elhanyagolható szegmensét – ha csak szimbolikus formában is, de – érvényre juttatnia.⁶⁸

Az orosz menekültek részére kibocsátandó személyazonossági igazolványok kérdését első ízben tárgyaló 1922. július 3–5-i genfi nemzetközi konferencián a magyar kormányt báró Abele Egon magyar királyi konzul képviselte. A konferencia jegyzőkönyve szerint „Abele báró (Magyarország) kijelentette, hogy nincs feljogosítva a Kormánya részéről történő hivatalos elkötelezettség kifejezésre juttatására, de úgy érezte, kijelentheti, hogy a személyazonossági igazolványok kiállítása, az úti- és a vízumköltségek csökkentése a menekültek részére nem ütközhet akadályba Magyarországon sem”.⁶⁹ A konferencia végén a részt vevő diplomaták aláírták a személyazonossági igazolványokról szóló nemzetközi egyezményt, amit a magyar követ a „kapott utasítás értelmében [...] ad referendum megjegyzéssel” tett meg.⁷⁰ Ezzel a lépéssel a magyar állam még nem csatlakozott az egyezményt aláíró és a személyazonossági igazolványokat elismerő államok sorához, Baranyai azonban 1922. augusztus 21-én Bánffy Miklósnak írt levelében az egyezmény aláírását tanácsolta: „Véleményem szerint kívánatos volna, ha Magyarország is csatlakoznék e határozathoz azzal a feltétellel, hogy a még kérdésbe jövő bulgár, jugoszláv, román kormányok is magukévá teszik.”⁷¹ Az egyezmény aláírására magyar részről végül 1923 elején került sor, s 1936 szeptemberéig összesen 3935 személyazonossági igazolványt állított ki a magyar adminisztráció orosz menekülteknek.⁷²

Az egyezmény pontjainak az örmény menekültekre történő kiterjesztését előirányzó 1924. évi konferenciákon Magyarországot ismét Baranyai Zoltán képviselte. Baranyai és Daruváry Géza külügyminiszter levelezéséből kitűnik a magyar diplomáciai körök örmény menekültekkel kapcsolatos álláspontja: „Miután ezt a jobb sorsra érdemes örmény népet az entente beugratta a törökellenes mozgalomba, sőt, a világháború során, nyíltan maga mellett szerezte meg, s utána cinikusan föláldozta a lausanne-i békeszerződésben, a N.Sz. összes tagállamaival szeretné meg-

68 Baranyai Zoltán, genfi magyar királyi követ Bánffy Miklós külügyminiszternek írott, 1921. augusztus 20-ra datált, 28/pol. számú levele. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

69 Governmental Conference on Identity Papers for Russian refugees. 2nd meeting. Monday, July 3rd, at 15:30. MNL OL K84/24, 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.R.R./C.I./P.V.2 (I).

70 Báró Abele, m. kir. konzul jelentése az orosz menekültek útlevelügyében tartott nemzetközi konferenciáról. Bern, 1922. július 6. MNL OL K84/24. 79. cs.

71 Baranyai Zoltán 135/pol.-1922. számú levele Bánffy Miklós m. k. k. m. úrnak, Genf, 1922. augusztus 21. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

72 Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

*fizettetni a nép megmaradt töredékeinek elhelyezését és rekonstruálását.*⁷³ Baranyai másik levelében felidézte a brit származású Thomas Frank Johnson őrnagy, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magas rangú hivatalnoka szavait, miszerint az örmény menekültek támogatása „becses és fontos” feladat, s e tekintetben egyetértés volt köztük.⁷⁴ Magyarország az egyik első állam volt, amely az örmény menekültek számára nemzetközi személyazonossági igazolványt állított ki, 1936 szeptemberéig bezárólag összesen 31 darabot.⁷⁵

Idővel Magyarországon is kialakult a Népszövetség menekültügyi intézményeivel kapcsolatban álló menekült- és munkaügyi intézményrendszer. Az osztrák és a magyar állam együttműködött a két állam területére érkező menekültek ügyében: az 1925. elején megkötött megállapodás szerint az osztrák és a magyar kormány közösen üzemeltette a Menekültügyi Főbiztosságot is képviselő Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Henri Raymond vezette bécsi irodáját. A 18 ezer svájci frank éves költségvetéssel működő iroda költségeinek kétharmadát (12 ezer frank) az osztrák és a magyar állam közösen fedezte, 2:1 arányban, az osztrák állam évi 8000, a magyar évi 4000 frankkal járult hozzá a kiadásokhoz.⁷⁶

Bár a korábbi, feljebb is részletezett egyezmények javasolták az aláíró államoknak a menekültek részére az útiköltségek esetében kedvezmények nyújtását, azt kötelezővé nem tették, így a kérdés a továbbiakban is tárgyalások témáját képezte. Az 1926. tavaszi újabb egyeztetések során a magyar kormány állásfoglalásával kapcsolatban Walko Lajos telegramban értesítette a külügyminisztériumot: *„A múltban csoportos átutazások ötven percentes kedvezményben részesültek, államközi kölcsönösség esetére ötven percentes díjmérsékléshez hozzájárulnánk.”*⁷⁷

Az 1926. május 12-én aláírt egyezményt megelőző konferenciákon a magyar diplomácia aktívan képviseltette magát. A magyar királyi külügyminisztérium részletes utasítást adott Baranyai részére a magyar állásfoglalás tekintetében. A minisztérium által megfogalmazott sarkalatos pontokat vizsgálva egy merőben modern szempontrendszer ismerhetünk meg, amely alapján a magyar diplomácia – a későbbi években is konzekvens módon – kiállt a személyazonossági igazolványok menekülteket terhelő költségeinek radikális csökkentése mellett, valamint a mene-

73 Örmény menekültek segélyezése. Baranyai Zoltán 296/43. számú levele Daruváry Géza külügyminiszternek. Genf, 1924. március 26. MNL OL K107/43/2/a. 52. cs.

74 644/43. sz. Genf, 1924. július 10. MNL OL K107/43/2/a. 52. cs.

75 Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

76 A Külügyminisztérium 14785/1. számú, 1926. január 4-re datált levele a genfi követségi tanácsosnak. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs. Mindemellett Magyarországon kialakult az elcsatolt területekről érkező, több mint félmillió fős magyar menekülthullám ellátását szolgáló intézményrendszer is: 1920. április 19-én felállították az Országos Menekültügyi Tanácsot, élén Bethlen Istvánnal, majd április 28-án megalakult az Országos Menekültügyi Hivatal is, amely eleinte a miniszterelnökség, majd 1922-től a népjóléti és munkaügyi minisztérium hatáskörébe tartozott. Bővebben: Szűts, 2010. 114–133.; Petrichevich Horváth, 1924.

77 Walko Lajos telegramja. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

kültek azon joga mellett, hogy bármikor visszatérhetnek az igazolványt kiállító állam területére.⁷⁸

Baranyai beszámolójából kiderül, hogy a konferencia résztvevői a személyazonossági igazolványok kiállításának fejében a menekültek részéről öt svájci frank hozzájárulást tartottak szükségesnek, amelyet „a magyarországi orosz menekültek helyzetére való tekintettel” Baranyai felszólalásai során több ízben is megvalósíthatatlannak tartott. A magyar diplomácia ezen álláspontját számos esetben, a későbbi évek során is kifejezésre juttatta.⁷⁹ Egy későbbi kimutatásból az is kiderül, hogy Magyarországon „a Nansen útlevelek utáni kiállítási, vagy meghosszabbítási díj nincs rendszeresítve, csupán a nyomtatvány önköltségi ára fejében kell a menekülteknek 48 fillért fizetni”.⁸⁰ A konferencia emellett „azt is javasolta, hogy, bizonyos kivételek mellett, minden állam engedje meg a kivándorló menekülteknek, hogy bizonyos időn belül visszatérhessenek. Ez a föltétel [Baranyai megfogalmazása szerint] elkerülhetetlennek látszik...”⁸¹ Ez, a magyar diplomácia által is hangsúlyozottan javasolt pont nem került be az egyezménybe, s így a későbbi évek menekültpolitikájának is állandó vitás kérdését jelentette. A Népszövetség VIII. közgyűlésén került elő ismét a probléma, ahol a korábbi egyezményeket érintő lehetséges módosításként tárgyalták a javaslatot.⁸² A korábbiakhoz hasonlóan a pénzügyi támogatást a magyar kormány végül az 1926. évi konferencián is megtagadta.⁸³

78 Walko Lajos utasítása Baranyai számára a következő volt: „A III.9-ik pontra vonatkozólag kívánatos lenne, ha minden menekült orosz és örmény egyaránt, tekintet nélkül arra, hogy mikor érkezett, útlevét birtokában legyen. [...] elfogadhatónak tartanék egy megállapodást, hogy minden állam azon menekülteket, kiknek ő állított ki »Nansen-féle« útlevet, bármikor ismét bebocsássa saját állama területére. Csak ilyen módon lehetne megkönnyíteni a menekültek elhelyezésének lehetőségét. Ezt a proposíciót a szerzett tapasztalatok alapján ajánlhatnók. [...] Az útlevét egyöntetű típusa (alak, szín, szöveg) nemcsak kívánatos, de szükséges is, mert ha többféle típus létezik, úgy az ellenőrzés kétségtelenül nehezebb. [...] Mivel a menekültek nagy része vagyonatlan, az útlevét díját a minimális összegben kellene megállapítani. Ez az összeg az útlevél-nyomtatvány árát és kiállítási költségeinek kiadásait a lehetőség szerint ne haladja meg.” Magyar királyi belügyminisztériumi rendelet. 118.672/1926. szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

79 Többek között 1928 márciusában is: „A Magyarországon tartózkodó orosz és örmény menekültek mindannyira vagyonatlanok s nagyrészüket maga is segélyre szoruló, úgy hogy tőlük egy létesítendő alap céljára 5-5 franknak a bekívánása teljesen lehetetlen.” 20.5201-s. 1928. március 31. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

80 Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

81 Baranyai Zoltán 59891/4. számú levele Walko Lajos külügyminiszternek, Genf, 1926. június 25. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

82 Russian and Armenian Refugees. Report to the Eight Ordinary Session of the Assembly. Geneva, September 5th, 1927. MNL OL K78/XIII-6. 42. cs.

83 A menekülteket érintő humanitárius mozgalom pénzügyi támogatásának kérdése leghamarabb az 1928. évben került ismét napirendre. Ezzel kapcsolatban a külügyminisztérium kikérte a pénzügyminisztérium véleményét. Bud János pénzügyminiszter ekkor a következő sorokkal utasította el a felkérést: „A lakóhelyéről elűzött és minden vagyonától megfosztott örmény menekültek szenvedéseit talán egy nemzet sem tudja oly mértékben átérezni, mint éppen a magyar nemzet. A trianoni békeszerződés és az utódállamok erőszakos intézkedései folytán ugyanis a magyarok százezrei jutottak hasonló sorsra, akik vagyonuktól hirtelen megfosztva mind a megkisebbedett és területe nagy részének hirtelen elvesztése folytán gazdasági rendszerében feldúlt, a háború és az azt követő idegen megszállások által súlyosan meggyengült mai Magyarország felé menekültek és ezen súlyos helyzetbe jutott országtól vártak segítséget. [...] Ilyen körülmények között tehát, amikor a magyar államnak is megvannak a maga menekültjei, akiknek támogatása költ-

A magyar kormány a repatriáció lehetőségének tekintetében is állást foglalt, s azt követendő példaként tüntette fel: „A magyar kormány sem a múltban, sem most semmiképpen sem akadályozza meg az itt tartózkodó orosz állampolgárokat hazameneteli szándékukban, sőt azt a maga részéről is mindenkor elősegíteni fogja.”⁸⁴ A szovjet kormány azonban általában teljesíthetetlen feltételeket szabott a hazatéréssel kapcsolatos tárgyalások során. 1928 nyarán és őszén nyolc személy repatriációjával kapcsolatban Moszkva kijelentette, hogy addig nem adja ki a beutazási engedélyt ezen személyek számára, amíg egy általuk kijelölt megbízott ki nem vizsgálja magyarországi tartózkodásuk körülményeit Budapesten. Ezt a magyar diplomácia integritása fenntartása érdekében nem engedhette meg, így Nansen közbenjárását kérte.⁸⁵ Ekkor Nansen éppen a Szovjetunió területén tartózkodott, így a genfi magyar követség T. F. Johnsonnal vette fel a kapcsolatot. Johnson és Nansen levelezéséből kitűnik, hogy Georgij Csicserinnek, a Szovjetunió külügyi népbiztosával tartott egyeztetéseinek egyértelművé vált Nansen számára, hogy „a szovjet kormány nem óhajt foglalkozni orosz állampolgároknak olyan országokból való hazaszállításának kezelésével, melyekben a szovjet kormánynak nincsenek hivatalos képviselői”. Ezenkívül Csicserin azt is kijelentette: „garanciára van szüksége arra vonatkozólag, hogy az Oroszországba visszatérő orosz állampolgárok nem szovjetellenesek”.⁸⁶

Egy későbbi követi jelentésből kiderül, hogy „az orosz szovjet-kormány Nansen főbiztos közbenjárására sem hajlandó ezen orosz állampolgárok hazaszállítására”, így „más mód nem marad, minthogy a hazatérni óhajtok egyenkénti kérvények útján kíséreljék meg a beutazási engedély elnyerését. Az itteni Menekültügyi Hivatal pártolóan terjeszteni e kérvényeket a szovjetkormány elé.”⁸⁷ Az is előfordult, hogy a magyar hatóságoknak nagy nehézségek árán sem sikerült egy Magyarország területéről kitiltott orosz származású menekült Szovjetunióba való telepítését megoldani (ilyen volt Jacques Mindvgyuk, Nansen-útlevelemmel is rendelkező orosz menekült kitiltásának az ügye).⁸⁸

A Magyarországon élő orosz menekültek számát általában 4000–5000 főre teszi a hazai és a nemzetközi szakirodalom. Halász Iván egy orosz nyelvű szakmunka forrásra hivatkozva 5045 főben adja meg a menekültek létszámát 1930-ban,

ségvetésének súlyos megterhelését jelenti, bármily részvétellel tekintünk is más hasonló sorsban levő nemzetekre, pénzügyileg nem lehetünk segítségükre.” Bud János pénzügyminiszter 147.863/1927. I. számú levele a magyar királyi Külügyminisztérium részére, 1928. február 5-én. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

84 Miniszteri levél Hevesy Pál Miniszter Residens Urnak Genfben, Budapest, 1928. június 1. 115.215/7. MNL OL K107/43/2/b/1, 52. cs.

85 A nyolc orosz személyt név szerint is említik a források: Julianne Rutkovszkij, Pelagia Virlickaja, Sergej Novikoff, Vera Simonova, Pierre Leybin, Dora Bereczova, Jacques Mindvgyuk, Nadejda Gussava. A népszövetségi magyar királyi követség 1845. számú jelentése, 1928. október 30. MNL OL K107/43/2/b/1, 52. cs.

86 82. pol. számú levél Gróf Khuen-Héderváry Sándor rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter úrnak. Genf, 1928. július 11. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

87 A népszövetségi magyar királyi követség 1845. számú jelentése, 1928. október 30. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

88 A Külügyminisztérium 125.998=7. számú levele a népszövetségi magyar királyi képviselőnek. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

ám kijelenti, hogy a „korabeli becslések is körülbelül 3000–4000 orosszal számolnak a két világháború között”.⁸⁹ Árnyalja a képet a magyar királyi belügyminisztérium VII. osztálya által 1928 májusában készült, a „Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról” című kimutatás, amely nem csupán az orosz menekültek számáról, de társadalmi összetételéről is részletes adatokkal szolgál. A dokumentum szerint a Magyarországon tartózkodó oroszok összlétszáma – mindenkit, a családtagokat és gyermekeket is beleszámítva – 4764 fő. Az „önálló személyek családtagok nélkül” mindössze 2552 főt tettek ki. 887 házastársat említ a statisztika, közülük csupán 128 volt orosz, 759 fő magyar származású. A családokban 1325 gyermek élt, akiknek hozzávetőleg 85%-a orosz–magyar vegyes házasságból született, összesen 1160-an voltak magyarországi születésűek és csupán 165-an születtek Oroszországban. A 2552 fő azonban nem volt mind menekült. 285 személy a háború előtt érkezett Magyarországra, mint „szovjetházás” 112 fő költözött házastársával, 1696 fő hadifogolyként érkezett hazánkba, és csupán 459 fő tartozott a szűkebb értelemben vett menekült kategóriába.

A Magyarországon élő oroszok társadalmi viszonyairól alkotott képet is nagymértékben árnyalja a kimutatás. Foglalkozását tekintve 765 munkás, 690 földműves, 595 iparos, 206 magánzó, 83 értelmiségi, 52 kereskedő, 161 egyéb. Bár a magyarországi orosz közösség központja valóban Budapesten volt (iskolák, templomok, társadalmi elit), a szakirodalom mégis megalapozatlanul nagy hangsúlyt helyez a magyar főváros és az orosz elit szerepére az orosz közösség tekintetében. Míg 1928-ban 960 orosz tartózkodott Budapesten, vidéken 1592, mely utóbbiak közül 1110-en falvakban, 482-en városokban. Így tehát kijelenthető, hogy a magyarországi orosz emigrációnak csupán egy kis szelete volt része a „fehérgárdista” cári „nómenklatúrának” és arisztokrata társadalomnak, többségük paraszti vagy munkásszármazású hadifogoly, vagy a háborúk, üldöztetések és éhínségek elől menekülő személy volt, ráadásul több mint egytizedük a háborút megelőzően érkezett Magyarországra.⁹⁰ A részletekbe bocsátkozó kimutatás forrásértékének kétségbevonását nem tartom megalapozottnak, mégis feloldhatatlan ellentmondásba ütközőnek tűnik a kimutatás azon pontja, amely mindösszesen 459 főt sorol a menekültek kategóriájába, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a magyar hatóságok 1936 szeptemberéig 3935 személyazonossági igazolványt állítottak ki orosz menekültek részére.

A két világháború között Magyarországon tartózkodó örmények számát illetően az 1936. évi kimutatás 33 főről tesz említést, mindazonáltal számuk valószínűleg több volt. Eghia Hovhanessian örmény menekült visszaemlékezése szerint az Oszmán Birodalomból érkező örmény menekültek száma Budapesten 1922-ben 80–90 körül mozgott, míg 1934-ben az Erdélyből betelepülő örményekkel együtt a fővárosban hozzávetőleg kétezren, az ország teljes területén pedig ötezren éltek.⁹¹ A két világháború között az örmény származású menekültek Budapesten elsősor-

89 Halász, 2011. 26.

90 Kimutatás a Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról. A m. kir. Belügyminisztérium VII. osztálya, 1928. május 29. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

91 Hovhannesian, 1934. 276.

ban szőnyegkereskedelemből és szőnyegek restaurálásából éltek, amit Budapest belvárosában található boltjaikban végeztek a Ferenciek terén, a Váci utcában, az Irányi utcában, a Kossuth utcában, a Cukor utcában, a Régiposta utcában és az Eskü téren. Egyikük, Rsduni Hrant Szerkisz a Magyar Nemzeti Múzeum antik szőnyegeknek restaurátorává is vált.⁹²

*

Összefoglalóan megállapítható, hogy a nemzetközi menekültügy intézményesülése és – nemzetközi szerződések formájában – jogi keretek közé terelése az I. világháborút követően az orosz és örmény menekültek kapcsán, a magyar diplomácia aktív részvételével zajlott le. A Népszövetség égisze alatt szervezett humanitárius segélymozgalom és a menekültek státuszának részleges tisztázása elsődleges fontosságú volt a menekültek tragikus sorsának további alakulása tekintetében – ezt elvitatni nem lehet. Mindazonáltal fontos a képet árnyalni: a ma érvényben lévő menedékjog – a menekültek nemzetközi és helyi védelem alá helyezése – ekkor még nem forrott ki, amit bizonyít a menekültek fogalmának feljebb költött, 1926. évi meghatározása, amely etnikai kritériumok alapján adta meg a menekültstátuszt. A „menekültjogot” első ízben 1927-ben a Népszövetség Tanácsának 46. ülésén kívánták kiterjeszteni más etnikai csoportokhoz tartozókra is. A javaslatot azonban, amely arra irányult, hogy a szír, káldeus–asszír, rutén, montenegrói, zsidó, török és közép-európai menekültekre is vonatkozzanak azok a jogok, amelyeket az orosz és örmény menekültek korábban elnyertek, elvetették.⁹³ Döntését a következőkben indokolta a Tanács: *„A pusztá tény, miszerint személyek bizonyos csoportja bármely nemzeti kormány támogatása nélkül való, még nem teszi a csoport tagjait menekültekké, hiszen ezen az alapon minden állampolgársággal nem rendelkező, illetve vitatható állampolgársággal bíró személyt el kellene ismernünk [menekültként].”*⁹⁴

A másik pont, amelyben mai szemmel nézve kitűnik az I. világháborút követő nemzetközi menekültügy kezdetlegessége és a humanitás szempontjából való hiányossága, a menekültek „repatriációja” kapcsán ragadható meg. A túlnyomó többségében a mai Törökország területéről származó örmény menekülteknek a Szovjet-Kaukázusba történő áttelepítését ugyanis aligha lehet repatriációnak nevezni. Ezzel kapcsolatban számos aggasztó körülményről adnak számot a források.

92 További részletek: Avanesian, 2003. 6–9.; Avanesian–Szám, 2010. 154.; Avedikian–Dzsotjáné Krajcsír, 1998; Korbuly, 1942.

93 Közép-Európa menekültjeit említve, azt pontosítva a Tanács üléséről szóló jegyzőkönyv a következőkben határozza meg a menekültek e csoportját: „...elsősorban korábbi magyar állampolgárok, akiknek száma: 10 000 fő Ausztriában, Franciaországban és Romániában”. Ebből a megfogalmazásból is világosan látszik, hogy a Népszövetség nem az elcsatolt területekről hazánkba érkező menekülteket kívánta e tervvel támogatni. MNL OL K78/XII-1. 42. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII.

94 Az ülés teljes jegyzőkönyvét lásd: Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. MNL OL K78/XII-1. 42. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927. VIII. Hasonló eset történt 1935-ben, amikor a norvég kormány tervezetét a Menekültekről és hontalanokról szóló általános egyezményről a közgyűlés elutasította. Rózsa, 1987. 139.

Megtörtént, hogy a Görögországból kitelepítendő 10 ezer örmény menekült névsorának összeállítása során az önkéntesség mindent felülíró alapelvét semmibe véve olyan örmény menekülteket is a repatriációs listára kényszerítettek a görög hatóságok, akik nem kívántak a Szovjetunióban letelepedni. „Sokan közülük jeleztek, hogy korábbi politikai tevékenységük nem teszi lehetővé Szovjet-Örményországban való tartózkodásukat.”⁹⁵ A hatóságok önkényes lépése az örmény menekültek demonstrációját váltotta ki 1925 novemberében.

Magyarország aktívan részt vett az I. világháborút követő nemzetközi menekültügyi rendszer kialakításában, s konzekvens módon, éveken át kiállt a menekültek részére kibocsátandó útlevelek lehető legkisebb előállítási költsége, valamint a menekültek azon joga mellett, hogy bármikor visszatérhetnek a Nansen-útlevelet kiállító állam területére.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ЦДА

Централен държавен архив (Központi Állami Levéltár, Szófia)

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Külügyminisztériumi Levéltár Népszövetségi Képviselő (K 107)

ÖNL

Örmény Nemzeti Levéltár, Jereván (Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան)

2. Kiadott források és szakirodalom

Arrangement of 12 May 1926

1926 Arrangement of 12 May 1926 relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees. In: *League of Nations, Treaty Series*, LXXXIX. (1926) No. 2004. (<http://www.refworld.org/docid/3dd8b5802.html>)

Arrangement of 30 June 1928

1928 Arrangement of 30 June 1928 relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees. In: *League of Nations Treaty Series*, LXXXIX. (1928) No. 2005. (<http://www.refworld.org/docid/3dd8cde56.html>)

Avanesian

2003 Avanesian Alex: Krumplicukor. Avetis Tarpinian története. In: *Diaszpóra* 21, 1. (2003) 2. sz. 6–9.

Avanesian–Szám

2010 Avanesian Alex–Szám László: *Az örmény egyház története*. Bp., 2010.

⁹⁵ Johnson levele Nansennek, 1925. november 21. ÖNL, 1168/1/344. 139–140.

Avedikian–Dzsotjánne Krajcsír

1998 Avedikian Viktória–Dzsotjánne Krajcsír Piroksa: *Magyarországi örmények*. Bp., 1998.

Az Európai Parlament és a Tanács 604/2013/EU rendelete

2013 Az Európai Parlament és a Tanács 604/2013/EU rendelete (2013. június 26.) egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról. In: *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, L 180. (2013. 06. 29.) 31–59.

Barton

1930 Barton, James: *Story of Near East Relief (1915–1923): An Interpretation*. New York, 1930.

Birkás

2011 Birkás Anna: A menekültlét arcai. Örmény menekültek és a menekültügy kialakulása. In: *Korall*, 12. (2011) 46. sz. 42–65.

Borowy

2010 Borowy, Iris: The League of Nations Health Organization: From European to Global Health Concerns? In: *International and Local Approaches to Health and Health Care*. Eds.: Andresen, Astri–Hubbard, William–Rymin, Teemu. Bergen, 2010. 11–29.

Clogg

2002 *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*. Ed.: Clogg, Richard. London, 2002.

Frey

2012 Frey Dóra: Menekültek és menekülők. A második világháborút követő kényszermigráció nemzetközi jogi háttere. In: *Jogi tanulmányok*, 16. (2012) 2. sz. 95–107.

Halász

2011 Halász Iván: Az orosz fehér emigránsok és Magyarország az 1920-as évek elején. In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk.: Halász Iván. Budapest–Esztergom, 2011. 9–33.

Hathaway

2005 Hathaway, James C.: *The Rights of Refugees under International Law*. Cambridge, 2005.

Hovannisian

1992 *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. Ed.: Hovannisian, Richard G. New York, 1992.

Hovhannesian

1934 Hovhannesian, Eghia: *Armenia népe*. Gödöllő, 1934.

Huntford

1997 Huntford, Roland: *Nansen: The Explorer as Hero*. London, 1997.

Hurwitz

2009 Hurwitz, Agnes: *The Collective Responsibility of States to Protect Refugees*. Oxford, 2009.

Johnson

2000 Johnson, Paul: *A modern kor. A XX. század igazi arcai*. Bp., 2000.

Kapronczay

1993 Kapronczay Károly: Menekültek Magyarországon. In: *Valóság*, 36. (1993) 2. sz. 39–51.

Kardos

1989 Kardos Gábor: A menekült státusz nemzetközi jogi szabályozása és elnyerése a nemzetközi gyakorlatban. In: *A nemzeti kisebbségek és a menekültek jogai*. I. köt. Szerk.: Timoránszky Péter. Bp., 1989. 17–37.

Korbuly

1942 Korbuly Domonkos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Bp., 1942.

Közös Európai Menekültügyi Rendszer

2014 Közös Európai Menekültügyi Rendszer. Luxemburg, 2014.

Lakatos

2004 Lakatos Judit: Az orosz menekültek ügye a Népszövetségben (1920-as évek). In: *Történeti tanulmányok. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Kiadványa*, 12. (2004) 205–224.

2011 Lakatos Judit: Az orosz menekültek ügye a Nemzetek Szövetségében (1920-as évek). In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk.: Halász Iván. Budapest–Esztergom, 2011. 34–50.

Long

2009 Long, Katy: Early Repatriation Policy: Russian Refugee Return 1922–1924. In: *Journal of Refugee Studies*, 22. (2009) 2. sz. 133–154.

Macartney

1934 Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities*. Oxford, 1934.

Marriot

1951 Marriot, John Arthur Ransome: *The Eastern Question: A Historical Study in European Diplomacy*. Oxford, 1951.

Mears

1929 Mears, Elliot Grinnell: *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact*. Stanford, 1929.

Miller, D.–Miller, L.

1993 Miller, Donald E.–Miller, Lorna Touryan: *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley, 1993.

Monfosca

1929 Monfosca, Enrico: *Le Minoranze Nazionali contemplate dagli Atti internazionali*. Firenze, 1929.

Nagy

2012 Nagy Boldizsár: *A magyar menekültjog és menekültügy a rendszerváltozástól az Európai Unióba lépésig. Erkölcsi, politikai-filozófiai és jogi vizsgálódások*. Bp., 2012.

Nagy–Jeney

2002 *Nemzetközi jogi olvasókönyv. Dokumentumok, szemelvények*. Szerk.: Nagy Boldizsár–Jeney Petra. Bp., 2002.

Noel-Baker

1961 Noel-Baker, Philip: *Nansen's Place in History*. Oslo, 1961.

Petrichevich Horváth

1924 Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Bp., 1924.

Pipes

1997 Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története*. Bp., 1997.

Rózsa

1987 Rózsa Mihály: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. In: *Századok*, 121. (1987) 1. sz. 134–154.

Sabennikova

2011 Sabennikova, Irina: Russian emigration in 1917–1939: Structure, geography, comparative analysis. In: *Social Sciences*, 42. (2011) 1. sz. 35–63.

Simpson

1939 Simpson, John Hope: *The Refugee Problem*. London, 1939.

Soós

1998 Soós Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57. In: *Századok*, 132. (1998) 5. sz. 1019–1051.

Szűts

2010 Szűts István Gergely: „A szükséglakások felét menekültek kapják...” Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. In: *Korall*, 11. (2010) 40. sz. 114–133.

Tololyan

2004 Tololyan, Khachig: Armenian Diaspora. In: *Encyclopedia of Diasporas*. Eds.: Ember, Melvin–Ember, Carol–Skoggard, Ian. Springer, 2004. 35–46.

Tóth

2004 Tóth Judit: *Státuszjogok*. Bp., 2004.

Wade

2000 Wade, Rex A.: *The Russian Revolution, 1917*. Cambridge, 2000.

Wang

2013 Wang, Haochen: Citizens of No State: Daily Life of Shanghai White Russians, 1920s–1930s. In: *Primary Source*, 4. (2013) 1. sz. 30–34.

PÉTER PÁL KRÁNITZ

RUSSIAN AND ARMENIAN REFUGEES AND REFUGEE POLICIES IN EAST EUROPE AFTER THE FIRST WORLD WAR, WITH A SPECIAL REGARD TO HUNGARY

The article depicts the first steps of the emergence of an international refugee law and institutions of refugee affairs in the contexts of Russian and Armenian refugees – fleeing war, persecution and genocide in Turkey and Russia – taking refuge in Northern-, Southeast- and East-Central Europe. It shows how the concept of the so called “repatriation” dominated the refugee policies of Bulgaria and Greece when it came to international (not Greek or Bulgarian) refugees. Through the 1920s, some 50 000 (later only 15 000) Armenian refugees were to be replaced in Soviet Armenia, and although such a mass deportation of refugees was not implemented, displacement of refugees in fact occurred. In terms of Armenian refugees, Romania had the most radical plan for a solution: the establishment of an allied military force defending Armenian territories. As for Russian refugees, the article demonstrates the numbers and general conditions of those taking refuge in Scandinavia, Finland, the Baltic states, Poland and Czechoslovakia, highlighting the falseness of a wide-spread topos of historical science, namely that the Russian refugees were a community of aristocrats, magnates and officers of administration or military. The article clearly demonstrates that an overwhelming majority of the Russian refugees were in fact laborers, workmen and peasants. Concerning Hungarian refugee affairs, a consequently adopted refugee policy can be drawn, as representatives of Hungary, over decades, maintained their distinct standpoints on one hand, on the possible lowest fee of identity certificates provided to Russian and Armenian refugees, and on the other hand, on the right of the refugees to return to the state that issued his/her certificate.

CONTENTS

The Great War and the Balkans (László Bíró)	345
<i>Studies</i>	
Krisztián Csaplár-Degovics: The Reasons for the Outbreak of World War I and the Serbian Historiography	349
Gábor Demeter: Expansionism or Self-defence? The Plans of the Austro-Hungarian Diplomatic Circles towards Serbia (1913–1915)	391
Igor Grebenkin–Petr Akulshin: World War I and Russia’s National Interests: From “Pan-Slavism” to Proletarian Internationalism	409
Tamara Scheer: The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? Austro-Hungarian Occupation Regimes during the First World War in the Adriatic and the Balkans	419
Balázs Balatoni: Troublemakers: The Balkan Committee and the Reforms in Macedonia (1903–1908)	437
Péter Pál Kránitz: Russian and Armenian Refugees and Refugee Policies in East Europe after the First World War, with a Special Regard to Hungary	461
<i>Book Reviews</i>	
Stand or Fall? Austrian Policy during the First World War (Enikő Gyarmati)	485
European War 1914: Necessity or Chance (László Bíró)	489
War in Peacetime: Armed Conflicts after the First World War (Zoltán Sz. Bíró)	494
Alternatives to Modernity and Impact of Agrarianism on Peasant Society (János Fritz)	499

SZERZŐINK

Akulsin, Pjotr Vlagyimirovics, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Rjazanyi Állami Egyetem (Рязанский государственный университет им. С. А. Есенина) • Balatoni Balázs, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem BTK • Bíró László, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Csaplár-Degovics Krisztián, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Demeter Gábor, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Fritz János, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem BTK • Grebenkin, Igor Nyikolajevics, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Rjazanyi Állami Egyetem (Рязанский государственный университет им. С. А. Есенина) • Gyarmati Enikő, doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola, Eger • Kránitz Péter Pál, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem • Scheer, Tamara, PhD, posztdoktori ösztöndíjas, Ludwig Boltzmann-Institut für Historische Sozialwissenschaft/Institut für Osteuropäische Geschichte Universität Wien • Sz. Bíró Zoltán, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2015-ös évfolyamának megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

Nemzeti Kulturális Alap